

AHMET MİTHAT EFENDİ VE İDİL-URAL TÜRKLERİ

HÜSEYİN BARGAN

İstanbul ve İdil-Ural Etkileşimi

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başı Osmanlı aydın ve edebiyatçıların Rusya Türklüğü üzerindeki etkisi ve tesir coğrafyası; araştırmaya değer ve bir makaleye sığmayacak kadar geniş, bir o kadar da ilginç ve üzerinde çalışılmamış bir mevzu olsa gerek. Biz bu makalemizde yalnızca Ahmet Mithat Efendinin İdil-Ural boyu Türklüğü arasındaki durumunu ele alacağız.

Hace-i Evvel'e Olan İtimat Ve Muhabbet

İdil-Ural boyu Türkleri arasında Ahmet Mithat Efendi kadar malûm ve meşhur olan ikinci bir Türk yazarı olmasa gerek. Bunun içindir ki, meş'um vefat haberi büyük yankı ve üzüntü uyandırmıştır. Gazete ve dergiler taziye haberleri ve onunla ilgili hatıra yazılarıyla dolup taşar. 16 Aralık 1912'de vefat eden A. Mithat Efendi, Fatih Kerimi'nin baş muharrirliğini yaptığı *Vakit* başta olmak üzere; *Tercüman*, *İdil*, *Sibirya*, *Kuyuş*, *Yulduz* ve *Şura* gibi bölgenin bütün gazete ve dergileri onun hakkında sitayişkar makaleler yayımlarlar. Vefat haberi üzerine bütün medrese ve makteplerde şakirtler ve evlerde de onun romanlarıyla okuma zevkini tatmış genç kızlar ruh-ı paklarına Kur'an tilâvet eder, hatimler inerler.

Ömür boyu dur durak bilmeyen bu "yazı makinası" yazmış olduğu iki yüzden fazla eseriyle, "bildiğini başkalarına öğretme iptilâsı" sayesinde kitap denen hazineyi, gerek Osmanlı coğrafyasında ve gerekse de İdil-Ural boyunda medreseye ve âlimlere münhasır bir lüks olmaktan çıkarıp, halk kitlelerine ulaşmasını sağlamış ve bunun içindir ki, "hace-i evvel" unvanı ona pek güzel yaraşmıştır. *Müdafaa* adlı üç ciltlik eseri, İdil-Ural boyu Türklüğü arasında çok makbule geçmiş ve hatta bu eseri birkaç defa mütalâa etmiş birisi; "Eğer yevmi kıyamette Rasulullah'tan sonra başka birinden şefaât dilemek mümkün olsa ben hiç şüphesiz A. Mithat Efendiden isteyeceğim."¹ ifadeleri, ona karşı olan iti-

¹ Fatih Kerimi, "Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri", *Türk Yurdu*, 1912, Sayı 30, s. 97, Tutibay yayınları.

mat ve muhabbetin derecesini göstermektedir. Onun batı karşısındaki tutumu ve Hristiyan misyonerlerinin hücumlarına karşı takındığı tavrı fikir ve ruh plânında morale ihtiyacı olan İdil-Ural boyu Türkleri tarafından benimsenmesine sebep olur. Zeki Velidi hatıralarında onu okumanın, Draper gibi batılılara ve Rus kitaplarına karşı nasıl bir panzehir olarak algılandığını anlatır.² Çünkü, A. Mithat "Garbı kendinde eritip onu âdeta ihtida ettirdikten sonra okuyucularına müslümanlaşmış bir çehre ile sunmakta"ydı³. Tanpınar'ın da dediği gibi; "A. Mithat, bir medeniyet buhranının çocuğu olduğunu hiçbir zaman unutmaz. İslâmiyeti Hristiyanlığa karşı müdafaa için "Müdafaa ve Mukabele" serisini yazan muharririmiz hemen her eserinde bu buhrana döner."⁴ Onun bu yönü hiç şüphesiz sadece Z. Velidi'nin babasının değil birçoklarının hoşuna gidiyordu.

Ashında A. Mithat'ın çağdaşı Şemseddin Sami de *Kamus-ı Türki ve Kamusu'l-A'lam*'ıyla bütün bu bölgelerde ilim ehli tarafından bilinmekte ve özellikle 6 ciltlik ansiklopedik eserine büyük değer atfedilmekteydi. Fakat eserlerinin A. Mithat Efendiye göre daha ciddî ve ilmî olması, "hikayet" gibi anlaşılması kolay ve meşakkatsiz türden şeylerin okunmasının itiyat hâlinde bulunduğu halk tabakalarına inememesine ve istifade alanının yalnız ilim çevreleriyle sınırlı kalmasına sebep olmuştur. İlk Türk romanı kabul edilen *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*⁵ ve *Hatunlar*⁶ gibi halka hitap edebilecek eserleri tercüme edilip bastırılmış olsa da A. Mithat'ın sıcaklığı ve samimiyeti ve yine, edebiyatın henüz din bahislerinden ayrı düşünülmediği bir cemiyette, dinî konulara pek girmeyen Ş. Sami'ye göre, "Eserlerinde daima meali-i islamiyeyi ve hikmet-i diniyeyi öne süren, ulum ve fünunu, temeddin ve terakkiyi daima din ile barıştırmaya çalışan"⁷ A. Mithat'ın tercih edilmesini sağlar. Hiç şüphesiz eser-

2 Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Türk Diyanet Vakfı yay. , Ankara,1999, s.82.

3 A. *Mithat'ı Anıyoruz*, Haz. Hakkı Tarık Us, İst.,1955, s.76.

4 Prof. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitap Evi,İst., 1988, s.472.

5 *Muaşaka Yaud Talat Beg ile Fitnat Hanım*, Çeviren:İnayetullah Ahmedî Hazretoğlu Aydarof, Naşiri: Şerafeddin Şehidullin, Orenburg, 1904, Ufa Ahmet Zeki Velidi Kütüphanesi, Eski Eserler Bölümü, No: 28966.

6 Fatih Kerimi, *Hatunlar*, Orenburg, 1899

7 Fatih Kerimi, "Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri", *Türk Yurdu*, 1912, Sayı 30, s. 97, Tutubay yayımları.

lerinde Şinasi'nin sade dil anlayışını takip etmesi buralarda da anlaşılabilirlik oranını artırmıştır. 1880'lerin başında *Vakit*, *El-Liva* ve *El-Müeid* gazetelerini okuyan Rıza Fahrettin; "Eğer bugün Müslim El-Horasani veya Firuz Abadi mezarlarından kalkıp gelseler ve *El-Liva* ile *El-Müeid* gazetelerinin son sayılarını okusalar onlar da benim gibi hiçbir şey anlamayacaklar."⁸ diyerek tenkit eder. Ahmet Mithat'ın dilinin sadeliği onun milletdaşları tarafından da rahatlıkla okunmasını sağlar.⁹

Seyahat Eden İstanbul Kitapları

İstanbul aydınlarının kitaplarının İdil-Ural boyu Türkleri arasında hangi tarihten itibaren yaygınlaşmaya başladığı konusunda elde net bilgiler yoktur. Muhammediye, Enverü'l-Aşikin, Altı Parmak, Marifetname ve Tarikat-ı Muhammediye gibi buralarda oldukça maruf ve mergup olan klâsik dinî eserlerin, Kazan'ın 1552'de İvan Grozni tarafından alınmasıyla, Dağıstan ve oradan da Türkiye'ye kaçan halkın daha sonra bir kısmının tekrar vatanlarına avdet etmeleri esnasında, bu eserleri getirmiş olacakları fikri yaygındır.¹⁰

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Buhara medreselerine okumaya giden bölge insanı, oradan dönerken "pasaport" gibi "amel defteri" gibi (Bu ifadeler R. Fahrettin'e aittir.) ellerinden düşürmedikleri yukarıda zikrettiğimiz kitaplarla birlikte, Tefsir-i Tıbyan, Lügat-ı Ahteri ve Ahmet bin Musa el-Hayali'nin Şerh-i Akaide Dair Haşiye'si bunlar cümlesindedir.¹¹ Hatta bu kitapların dil ve üslûpları Müftü Abdüsselam, Said Halkin ve İbrahim Halfin gibi âlimler tarafından taklit edildiği görülmektedir.¹² Mezkûr kitapların bu derece meşhur olmalarına karşılık, yazarlarının bilinmemesi ve hatta Türk âlimleri tarafından yazılmış olduklarının dahi bilinmemesi hayli enteresandır. Fakat bu Osmanlı coğrafyasında da böyledir. Meşhur *Muhammediye* yazarı Yazıcıoğlu, Şemsettin Sami'nin *Kamusu'l A'lam*'ında bile çok az bir yer işgal eder. İdil-Ural coğrafyasında medreselerde derslik olarak okutulan *Muhammediye* meşhur Tatar

8 Rızaettin Fahrettin, *Fenni-Biografik Cıyıntık*, "Ruhiet" Neşriyatı, Kazan, 1999, s.19.

9 Şura 1913/2 Osmanzade Mahmut Satayef "Ahmet Mithat Efendi", s. 38-40.

10 Rızaettin Fahrettin, *Bulgar ve Kazan Türkleri*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1993, s.283.

11 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.119.

12 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.120.

13 Mirkasım Gosmanov, *Kauriy Kalem Ezinnen*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1994, s.84.

şairi Abdullah Tukay'a parodi yazmasında ilham kaynağı olurken¹³, Osmanlı coğrafyasında II. Abdülhamit tarafından okunulması yasaklanır. Rıza Fahrettin, Yazıcıoğlu'na karşı Osmanlı'nın bu itibarsızlığını bir türlü anlayamadığını belirtir.¹⁴

Matbaanın 1727'den itibaren Osmanlı tarafından kullanılmaya başlanması, bu bölgelerde İstanbul merkezli kitapların daha da yaygınlaşmasına sebep olur. Aslında XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya tarafından kullanılmaya başlanan matbaa, İdil-Ural boyu Türkleri tarafından ancak XVIII. yüzyılın sonlarında Pavel Petroviç'in 1799'daki 20823 numaralı fermanıyla, o da sadece "dinî kitaplar" için kullanılmaya başlanır.¹⁵ Aslında 1783'te çıkan bir fermanla hususî matbaaların açılmasına izin verilmiştir. II. Katerina'ya dilekçelerle müracaatta bulunan Tatarlar, medreselerde okutulacak kitapların azlığından yakınır. Gelişmelerin kontrol altında tutulması için 1783'te çıkan ferman iptal edilerek bütün özel matbaalar yasaklanır. Katerina gerginliği yumuşatmak için 1787'de hazine hesabından Arap harfleriyle 477 sayfalık Kur'anikerim bastırır. Ve yine 4 Aralık 1789 tarihli kararıyla Ufa'da iç Rusya Çarlığı müslümanlığının dinî nezareti açılır. Bu tür yaklaşımlar hiç şüphesiz hilâfet merkezi olan İstanbul'la Müslümanların bağlarının azaltılması girişimleridir.

Kazan'da Müslüman tebaa için kurulan matbaa sansür sebebiyle İdil-Ural boyu Türklerini İstanbul'a yakınlaştırır. 1727 Mütferrika baskısı *Vankulu Lügatı* ve yine 1730 baskısı, *Cihannüma* gibi ilk Osmanlı matbu eserleri bugün bile hâlâ Kazan Üniversitesi Kütüphanesinde mevcuttur.¹⁶ Rıza Fahrettin de öğrencilik yıllarında bu eserlerden oldukça istifade ettiğini belirtmektedir.¹⁷

Türk Dünyasının Batısı İstanbul

İstanbul baskısı kitapların bu bölgelere gelmesinde, tüccarların, seyyahların ve özellikle de hac farızasını hilâfet merkezi İstanbul güzergâhını kullanarak yapan halkın büyük payı vardır. Hepsinden de önemlisi bütün engellemelere rağmen Tatarların okumaya olan tehalükleri ve tecessüsleri bu kitap akımını

14 Rızaettin bin Fahrettin, Ahmet Mithat Efendi, Vakit matbaası, Orenburg, 1913, s.34

15 *Kazan Utları*, Ebrar Kerimullin, "Birinci Tatar Kitapları", 1967/5, s.134

16 *Kazan Utları*, a.g.m., s. 134

17 *Şura*, 1913/14, Rıza Fahrettin, "İbrahim Mütferrika", s. 417-419

hızlandırır. Dönüşlerde sandıklar dolusu kitaplarla dönerler. Nakşibendî şeyhi Gümüşhanevi'nin halifelerinden Başkurt Şeyhi Zeynullah Resuli 1859'da yaptığı hac ziyareti dönüşünde İstanbul'dan o kadar çok kitap alır ki, parası kalmaması üzerine vatanına gidebilmek için bazı kitapları tekrar satmak mecburiyetinde kalır.¹⁸ Hacca giden âlimlerin seyahat hatıraları yazmaları ve İstanbul'a uzun sayfalar ayırmaları hilâfet merkezindeki gelişmelere ve ulemaya karşı ilgiyi artırır. Özellikle meşhur Şehabettin Mercani 1880'de hacca giderken İstanbul'da eski şeyhülislâmlardan Hasan Osman Fehmi'yle, Münif Paşa, Cevdet Paşa ve daha birçok âlimle olan görüşmelerini *Rihletü'l-Mercanide* uzun uzun anlatır.¹⁹ Rıza Fahrettin bu tür seyahatnamelerin 13 tanesinin ismini vermektedir.²⁰ 1851'de yapılmış yine böyle bir seyahatnameyi bizzat kendisi gün yüzüne çıkarır ve *İsmail Seyahati* adıyla yayımlar.²¹ Bütün bunlar İdil-Ural boyu okurunu İstanbul'a yakınlaştırır. "İslambolnu bir körsem ukinmes idim ölsem de" sözleri Türk dünyasının şuur altında yaşadığı İstanbul'u görme arzu ve iştiağıdır.²²

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlaşmaya başlayan gazetecilik buralarda da takip edilir. Getirilen bu gazete ve kitaplar İdil-Ural boyu için "Avrupa Marifetçiliği" fikrinin uyanmasını beraberinde getirir. Namık Kemal'in, Ahmet Mithat Efendi'nin eserleri Kazan'da da basılır.²³ A. Mithat Efendi'nin *Tercüman-ı Hakikat'ı* 1881'de buralarda okunmaktadır. Ve henüz İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman'ı* da yoktur. Orenburg zenginlerinden Şakir Remiyef'in İstanbul'daki kardeşi Zakir Remiyef'e 16 Mart 1881'de yazdığı mektubunda *Tercüman-ı Hakikat'i* zevkle okuduklarını ve gazeteyi göndermeye devam etmesini ister.²⁴ Bölgenin önde gelen "Ceditçileri"nden Rıza Fahrettin *Tercüman'la* ancak 1884'te 27. sayısıyla tanışmıştır. Ama daha önce İstanbul'dan getirilen *Vakit*, *El-Liva* ve *El -Müeid* gazeteleriyle tanışmış ve okumaktadır.²⁵ Ashında bu yönüyle İ. Gaspıralı'nın *Tercüman'ı* aydınlar arasında İstanbul merkezli oluşmuş bulunan yenilikçilik fikrine hız kazandırmış ve dil

18 Rızaettin bin Fahrettin, *Zeynullah Resuli*, Vakit Matbaası, Orenburg, 1917, s.20

19 Rızaettin Fahrettin, *Bulgar ve Kazan Türkleri*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1993, s.178-179.

20 Rızaettin Fahrettin, *Bulgar ve Kazan Türkleri*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1993, s.144-146.

21 Rızaettin bin Fahrettin, *İsmail Seyahati*, *Tab' Bimasarof Mektubat-ı Şarkıyye*, Kazan, 1903.

22 Hatip Mingnigulov, *Dünyada Sözüümüz Bar*, Kazan, 1999, s.232-234.

23 Ebrar Kerimullin, *Yazmış, Yazmış...*, Tatar Kitap Neşriyatı, Kazan, 1996, s.106.

24 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakit Matbaası, Orenburg, 1913, s.122.

25 Rızaettin Fahrettin, *Fenni-Biografik Cıyıntık*, "Ruhıyet" Neşriyatı, Kazan, 1999, s.19.

yakınlığı ile bu fikirleri tabana yaymıştır sadece.

XIX. yüzyılın hiç şüphesiz Osmanlı Türkiyesi ve Türk dünyası için yenilenme ihtiyacının zaruret derecesinde hissedildiği bir yüzyıl olmuştur. Osmanlı bunu devlet bazında ele alırken, siyasi iktidardan mahrum olan Türk dünyası ise şahıslar plânında ve "Ceditçilik" diye adlandırılan bir hareket olarak ortaya koymuştur. İstanbul bu yenileşmede Türk dünyası için merkez konumunu tabî olarak üstlenmiştir. Bazı Sovyet tarihçileri bile Türkiye'nin bu önemli rolü üzerinde dururlar.²⁶ İstanbul'un hilâfet merkezi olması, alfabe ve dil ortaklığının bulunması, batıyla direkt temasta olan Osmanlı aydınlarına göre bu tecrübeden mahrum olan Türk dünyası aydınlarını, mecburî olarak İstanbul'a yönlendirir.

Ahmet Mithat'ın İdil-Ural Türklerine İlgisi

Onların bu ilgisine karşın Osmanlı aydınlarının Rusya'daki bu dindaş ve nesildaşlarına gereken ilgiyi göstermediğinden yakını Rıza Fahrettin. *Divani Şerhi'ne, Tavzih ve Akaid-i Neseфиye'lere* haşiyeler şerhler yazmış Mercani olmasa da, *Müstefadü'l-Ahbar* yazarı Mercani'nin ismi Ahmet Mithat Efendi'nin ve Şemsettin Sami'nin eserlerinde zikredilmeliydi hiç olmazsa.²⁷ Ahmet Mithat'a göre ansiklopedi yazarı Şemsettin Sami çok daha ilgisizdir. Ahmet Mithat; İsmail Gaspıralı, Ahund Atahullah Bayazıdof, Yosef Gotvalt ve Gülnar Hanım (Olga Sergeyaviç Lebedeva) gibi Rusya âlim ve şarkiyatçılarından bahsetmektedir.

Ahmet Mithat'ın Osmanlı dışındaki Türklere ve özellikle de İdil-Ural boyu Türklerine ilgi ve alâkası, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye Azası ve Başkatibi olduğu 1884'ten itibaren artmaya başlar. Çünkü bu müessese hacca giderken İstanbul'a uğrayan Müslümanlara karantina izni vermektedir. 1876'dan itibaren saraya yakınlaşan Ahmet Mithat, II. Abdülhamit'in siyasetine uygun hareket etmekte, hatta sarayla olan irtibatlarında aktif rol oynamaktadır. Sıhhiye'ye gelenlere verdiği nasihatlar, İstanbul'a okumak için gelenlerin Mekteb-i Mülkiye'ye girmeleri için yaptığı aracılıklar, istekler üzerine Kazan'a gönderilen *Tercüman-ı Hakikat*'lar onun ne yaptığını bize gösterir. Ve sarayın *Tercüman-ı*

26 Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyasına Seyahat*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1979, s.197.

27 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.123-124.

28 Prof. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitap Evi,İst., 1988, s.457.

Hakikat'a niçin yardımında bulunduğunu belirginleştirir. Tanpınar, "Ahmet Mithat kurduğu, işlemlerini ve devamını istediği matbaasıyla esnaftı."²⁸ dese de; Osmanlı dışında hem de Rusya'da bir okuyucu kitlesine ulaşmış olan Ahmet Mithat, bunu devletin faydasına değerlendirmeye çalışan bir misyon adamıdır. Bu yeni okuyucu kitlesinden duyduğu memnuniyetini Fatih Kerimi'ye 1892'de yazdığı cevabî mektubunda; "Hakk-ı âcizanemde beyan buyrulmuş muhabbet ve teveccüh pek ziyade memnuniyet-i âcizanemi istilzam etti. Mesai kılmaya, bize böyle diyar-ı baidedeki din karındaşlarımızın da muhabbetlerini teveccühlerini kazandırdığı için mesleğimize şükrümüz bir kat daha arttı."²⁹ diyerek dile getirir.

Ahmet Mithat'ın Müsteşrik Dostları

1889'da Stokholm'da yapılan 8. şarkiyatçılar kongresi onu iki Rus şarkiyatçısıyla tanıştır. Bunlardan biri, daha sonra dostlukları artarak devam edecek olan Gülnar Hanım ve de Profesör Yosef Gotvalt Federoviç'tir. Bunlarla olan sohbetlerini Rusya Tatarları hakkında bir şeyler öğrenmenin yolu olarak görür.³⁰ Bu bir şeyler öğrenme konusunda bir mektubunda; "*Rusyadaki Müslümanların ahvalini mütemadiyen öğrenmek pek merakımdır. Vakıa yine sizlerden birçok malûmat almış isem de malûmat-ı mezkureyi yine ne kadar tevsî eyler isem o kadar müstefit olurum. Buna dair yazacağınız mektupları defaatle ve kemal-i lezzetle okumaktan üşenmem.*"³¹ diyecektir. Kongreden sonra özellikle Gülnar Hanım'la olan irtibatı devam eder. Gülnar Hanım İstanbul'a geldiğinde onun misafiri olur. Fransız yazarı Ernest Renan'ın *İslamiyet ve Terakki* adlı eserine Rusça reddiye yazan Petersburg imamı Ahund Bayazıdof'un *Renan'a Reddiye*'si, Gülnar Hanım ve *Tercüman-ı Hakikat* muharriri Cevdet Bey tarafından Türkçeye tercüme edilir.³² Bu dostluk Rus şarkiyatçısının üzerindeki şüpheleri de giderir. Ahmet Mithat, Fatih Kerimi'ye gönderdiği bir mektubunda bu çalışmadan övgüyle bahseder.³³ Bu çalışma yeni çalışmaların yolunu açar. 1890-1892 yıllarında Puşkin'in; *Boran* ile *Piki Daması* eserleri ve şiirleri hakkındaki biyografik oçerk, Lermantov'un, *Demon*,

29 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.60-61.

30 Carter V. Findley, *A. Mithat Efendi Avrupa'da*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İst. , 1999, s.22-23.

31 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.63-64.

32 Şura, 1911/2, Arif Kerimof, "Yeni Osmanlı Edebiyatı", s.45-49.

33 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913.

Tolstoy'un; *İki Yaşlı, Aile bahtı, İlyas, İvan İlyiç'in Ölümü* gibi eserler ilk defa Türkçeye kazandırılmış olur. Daha sonra Ahmet Mithat ve Kasım Emin'in eserlerini Rusçaya tercüme eden Gülnar Hanım kendi ülkesinde Çar sansürüyle karşılaşır.³⁴ Bununla birlikte Çar Rusyası, güvenilirliği şüphe götürmeyen, 15 yıl Petersburg sansür heyetinde vazife yapmış, Tatarca kitapların çıkıp çıkmaması konusunda söz sahibi olmuş, Vasili Dimitriyoviç Smirnof'un³⁵ 500 sayfalık *Mecmuatü'l Müntehebat-ı Asar-ı Osmaniye'sini* 1891'de Petersburg'ta yayımlatır.³⁶

Stokholm'daki kongrede Gülnar Hanım'ın vasıtasıyla tanıştığı Profesör Gotvalt, Kazan Üniversitesinde çalışmaktadır. 1857-1884 yıllarında üniversite matbaasında müdürlük yapmış ve 1860-1875 yıllarında da Kazan sansür heyetinde çalışmıştır.³⁷ Ahmet Mithat yine Fatih Kerimi'ye gönderdiği 12 teşrinisani 1890 tarihli mektubunda, "O tarafta pir-i fazıl Yosef Gotvalt vardır ki müsteşrikin kongresinde kendisiyle mülakat etmiş idik. Mahsus selâm ederim. Gayet mehib ehl-i islam bir adamdır."³⁸ diyerek onu över.

Manevî Oğlu Fatih Kerimi

Ahmet Mithat'ın İdil-Ural boyu Türklerinden en fazla alâkada olduğu ve "manevî oğlum" dediği Fatih Kerimi'dir. Daha önce kitaplarından tanıdığı Ahmet Mithat'ı 1892'de İstanbul'a gelince bizzat tanıyan Fatih Kerimi onun en yakın takipçisi olur. İstanbul'a geldiğinde hangi mektebe girmesinin uygun olacağı konusunda fikrini almak için yanına gider. Ahmet Mithat da ona; "*Okuduktan sonra burada kalmak fikrinde misiniz? Yoksa memleketinize gidip millettaşlarınıza hizmet etmek niyetinde misiniz? Eğer burada kalmak fikrinde iseniz benden size hiçbir müşavere yok, kendiniz bakınız. Eğer memleketinize gitmek niyetinde iseniz bu dakikadan itibaren manevî oğlumsun, her türlü müşavere ve muavenetine hazırım.*"³⁹ der. 1896'daki mezuniyetine kadar Ahmet Mithat "manevî oğlum" dediği Fatih Kerimi'den yardımlarını esirgemez. O da

35 *Tatarskiy Entsiklopediciskiy Slavar*, "Smirnof Vasiliy Dmitriyoviç" mad., institüt Tatarskoy Entsiklopediy AN RT, Kazan, 1999, sh523

36 Şura, 1908/12, Fatih Kerimi, "Osmanlı Edebiyatı", s.384.

37 *Tatarskiy Entsiklopediciskiy Slavar*, "Gotvalt Yosef Federoviç" mad., a.g.e., s.56.

38 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.60-61.

39 Fatih Kerimi, "Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri", *Türk Yurdu*, sayı 30, s. 98, Tutubay yayınları.

40 Fatih Kerimi, *Mirza Kızı Fatma*, Sayılanma Eserler, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1996, s.404.

hemen daima her cuma onun yanına gider ve onun sohbetleriyle müşerref olur. Mezuniyetinden sonra Yalta'daki Dara Tatar Köyünde öğretmenlik yapmaya başlayan ⁴⁰ Fatih Kerimi, Ahmet Mithat'la olan irtibatını kesmez ve ona mektuplar yazar. 28 Mart 1898 tarihli cevabî mektubunda Ahmet Mithat ona şöyle der: "Yalta'dan 20 Mart 1898 tarihiyle yazdığınız mektubu büyük bir sevinç ile okudum. Evvela aramızdaki hukuku unutmadığınıza, saniyen Rusya'daki ehl-i islâmın terakkiye nasıl çalıştığını tebşir eylediğinize sevindim. O gün hatırınıza gelir mi ki; hani ya karantina idaresinde sizi Mekteb-i Mülkiye'ye kabul ettirmek müzakere ve teşebbüsünde idik. Hani ya size demiş idim ki; *"Bu babda gayret ederim ama badeltahsil burada kalmanız şartıyla değil. Yine Rusya'ya dönüp oradaki ihvan-ı dinî talim ve terbiyeye hizmet etmeniz şartıyla."* Evet bunu hatırınızdan çıkarmamış olduğunuza eminim. Çünkü işte verdiğiniz vadeyi oraya dönüp hizmet-i talimiyeye başlamışsınız, Mevlâ refikanızla beraber muvaffak buyursun."⁴¹

Ahmet Mithat mektubunun sonlarına doğru hayli ilginç olan şu uyarıyı da yapar: *"Bizim buralarda "Jön Türk" namıyla birtakım melaiyenin nasıl sa'y-ı bilfesat olduklarını bilirsiniz. Bunlardan nihilist vesair namlar ile birtakımlarının dahi Rusya'da bulduklarını işitiyoruz. Bu habisler kendi daire-i ifsatlarını tevsi için sizi de iştirake davet ederler. Zinhar bunları yanlarınıza uğratmayınız. Yalnız nefsinize değil milletinize dahi hıyanet etmiş olursunuz. Çar hazretlerinin ve anın hükümet-i hazırasının düşmanı olan bu melunları yanınıza yaklaştıracak olur iseniz Çar ve hükümeti nezdindeki emniyetinizi selb edersiniz. Bugün İstanbul'da Ermeni vesaire müfsitleri bize nasıl görünüyorlar ise siz dahi orada öyle görünürsünüz. Bu sözüme pek büyük ehemmiyet vererek ona göre hareket etmelisiniz."*⁴² Yalta'da bulunması hasebiyle mektubunu şöyle tamamlar: *"İsmail Gaspıralı Bey Efendi Hazretleri'yle muhabere ediyor iseniz selâmımı ve hakk-ı aliyelerindeki itimad-ı faikemin tebliğini rica ederim. O büyük adamın din-î İslâma ettiği hizmet dünyada namını hayır ile te'bid edeceği gibi ahirette dahi mükâfat-ı lâyikasını temin eylemektedir. Darısı başınıza oğlum."*⁴³

41 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.61-62.

42 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.63.

43 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.63-64.

İdil-Ural Türkleri'nin Basın Merkezi Orenburg

Fatih Kerimi'nin babası Ahund Gilman Kerimi, Haziran 1899'da ailesiyle beraber Orenburg'a gelir. Milyoner Gani Bay Hüseyinov'un malî desteğiyle Orenburg'ta bir matbaa satın alır.⁴⁴ Gilman Kerimi 1894'te oğlunu görmek için İstanbul'a gelmiş ve bu arada Ahmet Mithat Efendi'yle de görüşmüştür.⁴⁵ Ahmet Mithat gerek sohbetlerinde ve gerekse de mektuplarında kitap basımı, gazete çıkarılmasıyla ilgili sürekli tahşidatlarda bulunmaktadır. Meselâ mektuplarının birinde, "Yalnız İstanbul'dan celp eylediğiniz birkaç kitap kâfi olmaz. Siz kendiniz dahi gazeteler tesis ve tahrir etmelisiniz."⁴⁶ tavsiyesini yapar. Daha önce Gülnar Hanım Tatarca-Rusça gazete çıkarmak için hükûmete başvurmuş olsa da müspet cevap alamamıştır.⁴⁷ Haddi zatında Tatar aydınlarından Kayum Nasiri, Tacettin Kutluyarov, Muhammedveli Yahin, Gabdurrahman İlyasi ve Şihab Ahmerov daha evvel gayret etmiş olsalar da bir netice alamamışlardır.⁴⁸ Hatta Gülnar Hanımın bu gayretlerinden haberdar olan Tatar kitapları sansürcüsü Vasili Dimitriyoviç Smirnof, olayı N. İ. İlminski'ye rapor eder. İlminski de savcı Pabedonostsev'e bir mektup yazarak, "İslâm dini, imparatorluğumuza hâkimlik eden dinimizi yenmeye başladı. Pravoslav kızlarımız arasında Muhammed dinine geçenler var. Dinimiz ayaklar altındadır."⁴⁹ türünden şeyler söyler. Gülnar Hanımın "şüpheli" ve "tehlikeli" durumunu belirtir. İki küçük haberden başka Gülnar Hanımın Rus basınında yer almamasının sebebi, hiç kuşkusuz bu şüpheliliğidir.

Gilman Kerimi, matbaa açma düşüncesi konusunda evvelâ Şahabettin Mercani'ye mektupla ve de bizzat yanına giderek tavsiyelerini alır. Şahabettin Mercani ona Gülnar Hanımla görüşmesini salık verir. Gilman Kerimi, Gülnar Hanımla görüşür. Gülnar Hanım, matbaanın Kazan'da değil de Orenburg'ta açılabilme ihtimalininin daha yüksek olduğunu söyler. Çünkü Kazan, misyoner-

44 Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyasına Seyahat*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1979, s.72.

45 Fatih Kerimi, "Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri", *Türk Yurdu*, Sayı 30, s. 98, Tutibay yayımları.

46 Rızaettin bin Fahrettin, Ahmet Mithat Efendi, *Vakit Matbaası*, Orenburg, 1913, s.61.

47 Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyasına Seyahat*. "Gülnar Hanım", Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1979, s.158.

48 Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyasına Seyahat*. "Gülnar Hanım", Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1979, s.159.

49 Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyasına Seyahat*. "Gülnar Hanım", Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1979, s.160.

50 Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyasına Seyahat*. "Gülnar Hanım", Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1979, s.164.

lerin bu bölgedeki merkezi konumundadır.⁵⁰

1745'te Asya ile Avrupa arasında askerî bir şehir olarak kurulmuş olan Orenburg, Rusya'nın doğuya açılma kapısıdır. Hatta Amerikan tarihçisi Volter Kolorz 1955'te yayımladığı *Rusya ve Onun Kolonileri* adlı eserinde, "Orenburg şehrini kurmakla Rusya, tarihinin en önemli olaylarından birini yapmıştır. Bu Kazan'ın alınması kadar ehemmiyetli bir olaydır. Kazan'ın alınması İdil-Ural boyunun alınmasıysa, Orenburg'un kurulması Orta Asya'ya açılmanın başlangıcı olur."⁵¹ tespitini yapar. 1900'lü yıllarda 100 bin civarında olan Orenburg nüfusunun ancak 4/1'i Müslümandır. Şehirde 38 Pravoslav, bir Katolik, bir Lüteryan kilisesi olmasına karşın 7 mescit bulunmaktadır. 1897'de Çar II. Nikola tarafından açılışı yapılan Orenburg tren istasyonu Orta Asya'yı Rusya'ya daha da yakınlaştırmıştır. Burada Rusya bankalarının şubeleri ve fabrikalar da açılmıştır.⁵²

Tam bir Avrupa şehri olan Orenburg, Türkistan "Ceditçileri" için de Rus ve Avrupa teknolojisinin aktarım merkezlerinden biri olur. Fegana Vadisi ceditçilerinden İshakhan İbret, 1908'de Tökorgan'da kurduğu "Matbaa-yı İshakiye" sinin makinalarını gelip buradan Gaufman adlı bir Rustan satın almıştır.⁵³

Gılman Kerimi'nin Orenburg'taki başvurusu netice vermez. Bunun üzerine Gılman Kerimi, bir Rustan matbaa satın alma yoluna gider. Fakat çalışma ruh-satını da kendi üzerine geçirtmesi gerekmektedir. Büyük çabalar neticesinde nihayet bu iş de gerçekleşir ve 28 Kasım 1900'de ilk Tatar matbaası böylece satın alınmış olur.⁵⁴ 1905'teki inkılâptan sonra Orenburg'ta Remiyev kardeşlerin çıkarmaya başladığı *Vakit* (21 Şubat 1906) gazetesi ve *Şura* (Ocak 1908) dergisi başta olmak üzere 1917 ihtilâline kadar Orenburg, İdil Ural bölgesi basınının merkezi durumundadır.

Fatih Kerimi'nin İstanbul Ziyareti ve Mukabele-i İsmirnof

1899'da babasının isteği üzerine Kırım'dan Orenburg'a gelen Fatih Kerimi, 15 Şubat 1899'da altın işletmeleri sahibi milyoner Şakir Remiyev'le 3,5 ay

51 *Kervanharay Gazetesi*, Ravil Bikbayev, "İrembur Ekspiditsiyahı", Haziran 1996, 2. Sayı.

52 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmed Bay*, Vakit Matbaası, Orenburg, 1911, Hazırlayan: Medine Rahimkulova, "Yengi Vakit" Redaksiyası, Orenburg, 1995, s.17-18.

53 Ulugbek Dalimov, İshakhan İbret, "Şark" Naşriyat-Matbaa Kontseminin Baş Tahririyatı, Taşkent, 1994, s.60.

54 Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyasına Seyahat*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1979, s.79.

sürecek olan Avrupa seyahatine çıkar. Viyana'dan bindikleri İstanbul treni 6 Mayıs 1899'da İstanbul'a ulaşır. Pek tabii olarak Ahmet Mithat Efendi'ye uğrarlar. *Avrupa Seyahatnamesi* adıyla 1902'de Sempetersburg'ta yayımladığı bu seyahatnamede Fatih Kerimi bu görüşmeyi şöyle anlatır: "*İstanbul'un meşhur muharrirlerinden atıfetli Ahmet Mithat Efendi Hazretleri'ne vardık. Boğaziçinin Beykoz denilen bir mahallesinde kendisinin sarayı vardır. Oraya vardığımızda kendisini rast getiremedik. Ertesi gün Galata'daki karantina mahkemesine varıp, kendi dairesinde görüşmeye muvaffak olduk. Benim evvelden dahi bir kadar muarefem vardı. Gördüğü gibi tanıdı. Hoş kabul buyurdu. Şakir Efendi ile dahi muarefe peyda ettiler. Bu zat Türklerin en meşhur erbab-ı kaleminden olup, milletine ve vatanına, ve alelumum alem-i İslâmiyete unutulmayacak derecede büyük hizmetler göstermiştir. Roman, hikâye, hikmet ve felsefe-i diniye ile tarih vesair fünuna dair pek çok şeyler yazmış ve yazdıklarını ihtiyaç-ı zamana ve ahalinin tabiatına muvafık yazarak, ahali tarafından okutturabilmiştir. Kendisi hâlâ telifata devam ediyorsa da, karantinada idare-i sıhhiyede başkatiplik memuriyeti de vardır. Ahmet Mithat Efendi hazretleri hakkında ayrıca bir risalecik tertip edip tabına müsaade almak için kendilerine taktim ettim. Şayet müsaade verirlerse, inşaallah, o da neşredilir. Her vakit söylediği gibi, görüşüp konuştuğuktan sonra, Rusya Müslümanlarına dair nasihatlar vermeye başladı.*"⁵⁵

Fatih Kerimi burada Ahmet Mithat Efendi hakkında bir risale hazırlamış olduğundan bahsetmektedir. Hakkı Tarık Us, Ahmet Mithat Efendi'nin 1944'teki ölümünün 100. yıl dönümü toplantısındaki tebliğinde; "Kuzey Türkleri yazarlarından Fatih Kerimov, bende kendi el yazısı nüshası bulunan bir kitabında, Ahmet Mithat'la bir konuşmasını hikâye etmektedir."⁵⁶ diyerek bu risaleden bahsetmektedir. Ahmet Mithat 16 Temmuz 1899'da Fatih Kerimi'ye yazdığı uzun mektubunda; "*İstanbul'dan geçer iken bana bir risale bırakmış idiniz. Mösyö İsmirnof'un ahval-i Muhammediye'yi intikat yolunda Rusça yazmış olduğu bir risalenin tercümesi ki, bunda ahval-i Muhammediye'ye dair irat eylemiş olduğu lâyiksiz şeyler hakkında nazarıdikkatimi celp etmiş idiniz. Ben bu tercümeyi kemal-i dikkatle okudum. Gördüm ki ahval-i Muhammediye hakkındaki muahezatı gayet sathî şeylerdir. O kadar sathî ki bunların reddi*

55 Fatih Kerimi, *Mirza Kızı Fatıma*, Saylanma Eserler, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1996, s.307-308.

56 A. Mithat'ı Anıyoruz, Haz. Hakkı Tarık Us, İst.,1955, s.24.

57 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.63-64.

*İslâm için hiçbir külfeti mucip olamaz.*⁵⁷ diyerek bir hâdiseyi de ortaya koymaktadır. Ve mektubunun sonunda; "Maksadım İsmirnof'un risalesine bir mukabele yazmağa başladığımı size ilân etmek idi. Evet bu mukabele yazılmaktadır. Hem de mündericâtı şimdiye kadar yazılmış olan müdafaaları istinsah ve tekrar etmekten ibaret olmayacaktır. Fazl-ı ilahi semaratıyla tetkikat-ı cedidemın mahsulâtı buraya girecektir. Şu kadar ki bu mukabeleyi İstanbul'da tabetmeyeceğim. Bu gibi asar artık Osmanlı'lar nazarında adilik derecesinde alışkanlık peyda etti. Mukabele-i mezkûre size hitaben yazılmış birkaç mektup suretinde tahsil edilecektir. Biz burada bu mektupların birkaç nüshasını Rus Müslümanlarının en hamiyetlilerine dahi tebliğ edeceğiz. Kaviyyen umarım ki siz dahi muttasıf olduğunuz hamiyet iktizasınca bunların hatta şu birinci mektubumun bile nesh-i lâzimesini telif ediyor olması Smirnof'un eserine de cevap yazması için kendisine başvurulmasına sebep olur.

Fakat bunlar Rıza Fahrettin'in de dediği gibi itikadî ve amelî meseleler değil, içtimaî meselelerdir.⁵⁹ Astrahan İmamı Abdurrahman Niyazi'nin, Kur'anıkerim'in Türkçeye tercümesi meselesinde Ahmet Mithat'ın fikrini öğrenmek için yazmış olduğu mektubunu da cevapsız bırakmaz.⁶⁰

Ahmet Mithat'ın Takdirini Kazanan Diğer Aydınlar

Ahmet Mithat Efendi, İdil-Ural boyu Türklerinden Kurban Ali Halidoğlu'nu da oldukça takdir eder. 1897-1898 yıllarında hacca giderken tanıştığı Kurban Ali Halidoğlu'nun tarihe olan vukufiyeti onun dikkatini çekmiştir.⁶¹ *Tarih-i Hamse-i Şerif ve Ceride-i Cedide* (Kazan, 1910) adlı eserleri bulunan Kurban Ali Halidoğlu'nun özellikle birinci eseri oldukça meşhurdur. 21 yılda tertip ettiği 791 sayfalık bu eserinin⁶² 575. sayfasında Ahmet Mithat Efendi ile olan İstanbul görüşmelerinden bahseder.⁶³

Ahmet Mithat Efendi'nin Alimcan Barudi ile de görüşmeleri ve mektuplaşmaları vardır. Alimcan Barudi, Rıza Fahrettin'in ricası üzerine hatıra

59 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.116.

60 Şura, 1912/12, s.358-360

61 Mirkasım Gosmanov, *Kauriy Kalem Ezinnen*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1994, s.319.

62 Şura, 1913/6, "Kurban Ali Halidoğlu", s.163.

63 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.122.

64 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.130-135.

65 Ravil Emirhan, *İmanga Tugrılık*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1997, s.232.

ve mektuplarını kendisine gönderir.⁶⁴ Ayrıca A. Mithat Efendi'nin vefatı üzerine 1906'dan itibaren çıkarmakta olduğu *Eddin Ve'l-Edep*⁶⁵ adlı dergide Alimcan Barudi, Ahmet Mithat'la ilgili yazılar yayımlar.

Rusya Basınında Ahmet Mithat Efendi

Aslında Ahmet Mithat Efendi hakkında Rusya basınında ilk defa 10 Mart 1897'de bir röportaj çıkmıştır. *Novi Vremiya*'nin İstanbul muhabiri tarafından yapılmış bir röportajdır bu.⁶⁶ İlk Tatar gazetesi olan "Nur" ancak 6 Aralık 1905'te Ahmet Mithat'ın da oldukça takdir ettiği Ataullah Bayazıdov tarafından çıkartılabilmektedir çünkü.⁶⁷ İkinci bir röportajı daha vardır Ahmet Mithat'ın. O da *Vakit* gazetesinde 31 Aralık 1908 ve 3-6 Ocak 1909'da yayımlanmış olan röportajlardır.⁶⁸

Ahmet Mithat ve Rızaettin Fahrettin

Osmanlı'nın kurucusu Osman Bey'den Mithat Paşa'ya, İbrahim Müteferrika'dan Katip Çelebi'ye İbn-i Haldun'dan Bedrettin Simavi'ye, Fatma Haliye Hanım'dan Nigar Hanım'a kadar çok geniş bir yelpazede Osmanlı'nın ileri gelen devlet adamları ve aydınlarının biyografilerini yazmış olan Rıza Fahrettin, *Ahmed Midhat Efendi* (Orenburg, 1913) adlı kitabıyla da bu ilgiyi taçlandırır.

Ahmet Mithat Efendi'yle, Şemsettin Sami'nin yazarlık özelliklerini üzerinde toplamış olan Rıza Fahrettin, Gaysa Hüseyinov'un belirttiğine göre başmuharriri olduğu *Şura*'da, 180'in üzerinde biyografi yayımlar.⁶⁹ Ş. Mercani'nin *Vefiyatü'l-Eslaf*'na benzetilen *Asar* adlı 4 ciltlik ansiklopedik sözlüğünde de 1200'e yakın biyografi vardır.⁷⁰

Meşhur Erler adlı bir kitap serisi çıkaran Rıza Fahrettin, 1913 yılında Ahmet Mithat'ın ölümünün 1. yıl dönümü münasebetiyle *Meşhur Erler* serisinin 6. kitabı olarak 144 sayfalık *Ahmed Midhat Efendi* adlı eserini Orenburg'taki Vakit Matbaasında yayımlar.

66 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakit Matbaası, Orenburg, 1913, s.46-52.

67 Ravil Emirhan, *İmanga Tuğrılık*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1997, s.254-267.

68 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakit Matbaası, Orenburg, 1913, s.46.

69 Gaysa Hüseyinov, Rızaettin Bin Fahrettin, *Kitap Neşriyatı*, Ufa, 1997, s.255.

70 *Mercani Tarih Hem Hazırgi Zaman*, A. A. Muhammedcanov, Ş. Mercaninig "Vafiyatü'l-Eslaf..."'ı hem R. Fahrettin'in "Asar"ı", Halkara fenni Konferentsiyası Materialları, Tataristan Fenler Akademiyası Tarih İnstitütü, Kazan, 1998, s.185-189.

Rıza Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi* adlı eserini; "fakir bir delikanlı"nın herhangi bir darulfünün ve akademiye devam etmediği hâlde, sırf kendi gayretleriyle, "zaman mektebi"nde okuyarak, nasıl ulu âlimler cümlesine ve filozoflar zümresine girmiş olduğunu, olabileceğini İdil-Ural boyu gençliğine örnek olması amacıyla kaleme alır.⁷¹ Zaten kendisi de büyük bir aşkla edebiyat mütalâa etmeye başladığı gençlik yıllarında onun hayatından ve eserlerinden oldukça ibret almış ve istifade etmiştir. Ona karşı olan hürmet ve saygısının bir nişanesi olarak da bu kitabı kaleme alır. Bizzat kendisiyle de çok görüşmek istemiş olmasına rağmen, bu arzusu gerçekleşmez. Ahmet Mithat'a bir mesele hakkında muhtasar bir mektup yazmış olsa da, eline ulaşıp ulaşmadığını bilmemektedir. Birbirlerini gıyaben tanıyan Ahmet Mithat ve Rıza Fahrettin, birbirlerine karşılıklı selâm gönderirler. Başka herhangi bir alaka ve münasebetleri olmaz. Fakat Rıza Fahrettin "Ona olan muhabbetim ve manevî münasebetimiz son nefesimize kadar devam ettireceğimiz lezzetli amellerimizdendir" demektedir.⁷² Şemsettin Sami hakkında da 14 Eylül 1905'te yeğeni Fatih Kerimi'ye gönderdiği kendi tercüme-i hâlinde, "Şemsettin Sami'yle görüşüp fikir teatisinde bulunmak istedimse de bu arzum maalesef gerçekleşmedi. Oysa, eserlerinden ve felsefesinden oldukça istifade etmişim."⁷³ der.

Rıza Fahrettin; romanları (*Selime Yaki İffet*, Kazan, 1899-*Esmâ Yaki Gamel*, Orenburg, 1903), *Nasihâtlar*'ı (üç kitap), *Terbiyeli Bala* (Kazan, 1889), *Terbiyeli Ana* (Kazan, 1898), *Tebiyeli Ata* (Kazan, 1898), dinî, içtimaî ve tarihî eserleriyle A. Mithat Efendi'yi; *Meşhur Hatunlar* (Orenburg, 1903) ve 4 ciltlik *Asar*'ıyla da Şemsettin Sami'yi andırır.

Rıza Fahrettin 1880'lerde, A. Mithat Efendi'nin pek çok eserini tercüme edip basılması için neşriyatlara verdiğini ama kaybolup gittiklerini, *Terbiyeli Bala* adlı eserini de, A. Mithat'ın *Tebiyeli Çocuk* adlı eserinden iktibas ettiğini belirtir.⁷⁴

Aydınlarla ve Cedid Mekteplerine Yapılan Baskı

5 Şubat 1935'te A. İ. Samayloviç'e yazdığı mektubunda, 13 Şubat 1911'de

71 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.3.

72 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.4.

73 Rızaettin bin Fahrettin, *Fenni-Biografik Cıymık*, "Ruhiyet" Neşriyatı, Kazan, 1999, s.37.

74 Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.123.

75 Gaysa Hüseyinov, *Rızaettin Bin Fahrettin*, "Kitap" Neşriyatı, Ufa, 1997, s.300.

evinin polisler tarafından arandığını⁷⁵ yazan Rıza Fahrettin, ilk defa 1915'te *Ahmet Mithat Efendi* adlı eserinden dolayı hapse atılır. 1910'lardan itibaren Çar baskısı artmaya başlamıştır. 1914'te de yakın dostu Gabdurrahman Gömeri, Astrahan'a sürgün edilir. 31 Ocak 1914 tarihli mektubunda Rıza Fahrettin dostuna şunları yazar: "Hayırlı musibet olsun, hasretinize iştirakçiyiz ve beraberinde uhrevî dünyevî sevaplar getirmesini Hak Teala'dan diliyoruz. Sabırlı olunuz. Cesaretinizi kaybetmeyiniz. İnşallah akibeti hayırlı olur. Her bir millet hadimlerinin yolları iş bu revişte bir yoldur. Size her vakit hayırhah R. Fahrettin."⁷⁶

1914'te I. Dünya savaşının başlamasıyla polis Rıza Fahrettin'i de sıkıştırmaya başlar. Bir gün Rıza Fahrettin polis idaresine çağrılır. Polis başlığı general Babiçev; "Sen pek çok kişilerle mektuplaşıp duruyorsun. Hatta bir mektubunda "Mekteplerinize padişah resmini koymayın" diye yazmışsın. Eğer Türk askerleri hakkında her hangi bir şey yazsan bizim mutlaka haberimiz olur. Ve seni 24 saat içinde süreceğimizi de aklından çıkarma."⁷⁷ diyerek korkutur.

Rıza Fahrettin *Ahmet Mithat Efendi* adlı eserinden dolayı suçlu bulunsa da Orenburg'tan dışarı çıkmamak şartıyla serbest bırakılır.⁷⁸ Rıza Fahrettin, "Padişah hükûmeti devrinde hapislerde yatıp, vatanımdan sürülmem de, rahat bir hayat da görmedim. Bütün ömrüm yazdıklarımı saklamak ve yazdıklarımı kaybetmekle geçti."⁷⁹ der. Gerek 1911 ve gerekse de 1915'teki aramalarda pek çok makalesini ve defterini polisler almış ve bir daha da geri vermemişlerdir.

Bu dönemde, 1880'li yılların başından itibaren açılmış olan yeni tipteki medreseler, "Panislâmizm" ve "Pantürkizm"in ocakları olarak görüldüğünden dolayı sıkı bir takibata uğrar. Kazan'daki "Bubi" medresesinin 1911'in başlarında, atlı askerler tarafından basılıp öğretmen ve idarecilerinin tutuklanması bunun en açık örneğidir.⁸⁰ Beyrut Üniversitesinde felsefe okumuş olan Gabdullah Nimetullin ve Paris'te tabiat bilimlerini okuyan kardeşi Gabdullah Bubiler'in kurdukları "Bubi" medresesini çok kısa bir zaman içinde bölgenin en önemli cedid mektebi hâline getirmişlerdir. Yine Beyrut Amerikan Koleji'ni

76 *Kazan Utları*, 1994/7 s. 144-145.

77 Rızaettin Fahrettin, *Fenni-Biografik Cıymtk*, "Ruhîyet" Neşriyatı, Kazan, 1999, s.53.

78 Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyasına Seyahat*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1979, s.82.

79 Rızaettin Fahrettin, *Fenni-Biografik Cıymtk*, "Ruhîyet" Neşriyatı, Kazan, 1999, s.53.

80 Ravil Emirhan, *İmanga Tugrılık*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1997, s.182.

bitirmiş F. Emirhan'ın kardeşi İbrahim de burada İngilizce, Arapça ve Türkçe dersleri vermektedir.⁸¹ İdil-Ural cedid mekteplerinden hemen hemen 10 yıl sonra gözükmeye başlayan Türkistan cedid mekteplerine de baskılar olur.⁸² Hatta 1903'te çıkarılan fermanla Türkistan halkının hacca gitmesi bile yasaklanır.

Ufa'daki "Aliye" medresesinde okumuş olan Türkistanlı Mümüncan Muhammedcanov, 1926'da yayımladığı *Turmuş Urınışları* adlı hatıralarında Petersburg'tan medreseye teftiş geleceği öğrenilince İstanbul baskısı kitapların nasıl saklandığını anlatır.⁸³ Ahmet Cevdet Paşa'nın kitapları bunlardandır.

1910-1911 Eğitim dönemindeki bu teftişler bölgedeki "Aliye", "Hüseyniye", "Osmaniye" ve "Muhammediye" gibi bölgenin bütün medreselerini kapsar. "Osmaniye" medresesinin o dönemde müdürlüğünü yapan Cihangir Abızgildin'in yazdıkları, Mümüncan Muhammedcanov'un hatıralarıyla örtüşmektedir.⁸⁴

Bir yandan İstanbul merkezli ve İsmail Gaspıralı çizgisindeki gelişmeleri engellemeye çalışan Çar yönetimi, bir yandan da Taşkent'teki N. P. Ostroumov gibi şarkiyatçıları vasıtasıyla, yerli şairler; Zakircan Furkat, Kami ve Gurbet'lere "Gimnazya" şiirleri yazdırıp *Türkistan Vilayeti Gazetesi*'nde yayımlatarak Rus merkezli eğitimi öne çıkarmaya çalışır.⁸⁵

Kabir Taşına "Say u Sebat" Yazılsın

Rıza Fahrettin, Ahmet Mithat'ın eserlerinin kimler tarafından sevilerek defaatle okunmuş olduğunu anlatırken hayatta olanların isimlerini vermeyi uygun görmez. Ahmet Mithat sade diliyle, zamana uygun tatminkâr yorumlarıyla kaleme aldığı eserleri ve de bizzat bölge aydınlarıyla olan irtibatı sayesinde, İdil-Ural boyunda en çok takip edilen ve sevilen yegâne Osmanlı yazarı durumuna gelir. Yetişme arka planı itibarıyla Ahmet Mithat'a göre çok daha sağlam ve yazmış olduğu eserleriyle İslam dünyasında çok daha fazla referans gösterilmiş olan Şahabettin Mercani, "Müdafaa"ları okuyunca, taktir ve

81 Ravil Emirhan, *İmanga Tuğrılık*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1997, s.179.

82 *Özbekistanın Yangı Tarihi 1*, Türkistan Çar Rasyası Müstemlekeçiliği Devride, "Şark" Neşriyat, Matbaa Kontserni Baş Tahririyeti, Taşkent, 2000, s.269.

83 Mümüncan Muhammedcanov, *Turmuş Urınışları*, 1926, s. 255-256.

84 Vatandaş, 1998/2, Yihangir Abızgildin, "Mezrese Turahında Hetireler", s.118-123.

85 A. Calalov, H. Uzganbayev, *Özbek Marifetperverlik Edebiyatının terakkiyatında Vaktli Matbuatning Urni*, Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyasının "Fan" Neşriyatı, Taşkent, 1993, s.25-26.

tahsinlerini ifade etmekten geri durmaz.⁸⁶ Sadece "Müdafaa"lar değil, "Kainat" adlı tarih serisi de hayli ilgi görür. Bunlarla birlikte; "Letaif-i Rivayet", "İlhamat ve Tağlitat", "Beşir Fuat", "Şhaupenovr'un Hayatı ve Mesleği", "Fatma Haliye Hanım" gibi eserleri de oldukça yaygınlaşmıştır.⁸⁷ Üzerinde Ahmet Mithat yazılı eserler kitapçılarda hiç bir nüshası kalmamak üzere satılmıştır.

Eserleriyle ve şahsiyetiyle İdil-Ural boyuna bu derece tesir etmiş olan A. Mithat Efendi'nin vefatı tabii olarak büyük üzüntü uyandırmıştır. Rusların Lev Tolstoy'una benzetilen A. Mithat'a, Osmanlı Türkleri'nin, vefatı sonrasında ilgi göstermemeleri oldukça tenkit edilir. Vefatı sırasında İstanbul'da bulunan ve "manevi oğlum" dediği Fatih Kerimi de cenazesinde hazır bulunur.

Rıza Fahrettin eserini, "Altı yüz yıl devam etmiş Türkiye hükümetinin pek az yetiştirdiği alimlerden biri olan A. Mithat Efendi'nin kabir taşına A. Mithat değil de "Say' u Sebat" yazılsın"⁸⁸ diyerek bitirir.

Müşterek Değerlerle Yakınlaşmak

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başı Osmanlı aydın ve edebiyatçılarının Rusya Türklüğü üzerindeki etkisi hiç kuşkusuz araştırmaya değer bir mevzudur. Görüldüğü üzere bu derece yoğun olan irtibat ve etkileşime rağmen, Sovyetler döneminde yayınlanmış olan edebiyat tarihlerinde, bu kardeş halkların yakınlaşmasından hiç bahsedilmemiş, aksine Rusya'yla olan irtibatlar oldukça güçlü verilmeye çalışılmıştır.

Yahya Abdullin'in, "Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları" gibi makaleleri ve Gaysa Hüseyinov'un Başkurt edebiyatı tarihindeki çalışmaları bu yakınlığa dikkatleri çekse de yeterli değildir.

⁸⁶ Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.121.

⁸⁷ Fatih Kerimi, "Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri", *Türk Yurdu*, sayı 30, s. 97, Tutibay yayımları.

⁸⁸ Rızaettin bin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.137.

Kaynaklar

- Kerimi, Fatih (1999), "Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri", *Türk Yurdu*, 1912, sayı 30, s. 97, Tutubay yayınları, Ank.
- Togan, Zeki Velidi (1999), *Hatıralar*, Türk Diyanet Vakfı Yay., Ankara, s.82.
- Us, Hakkı Tarık (1995), *A. Mithat' ı Anıyoruz*, Hakkı Tarık Us, İst., s.76.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1988), *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitap Evi, İst., s.472.
- Muaşaka Yaud Talat Beg ile Fitnat Hanım, Çeviren:İnayetullah Ahmedî Hazretoğlu Aydarof, Naşiri: Şerafeddin Şehidullin, Orenburg, 1904, Ufa Ahmet Zeki Velidi Kütüphanesi, Eski Eserler Bölümü, No: 28966.
- Kerimi, Fatih (1899), *Hatunlar*, Orenburg.
- Kerimi, Fatih (1999), "Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri", *Türk Yurdu*, 1912, sayı 30, s. 97, Tutubay yayınları, Ank.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1999), *Fenni-Biyografik Cıvıntık*, "Ruhîyet" Neşriyatı, Kazan, s.19.
- Şura 1913/2 Osmanzade Mahmut Satayef "Ahmet Mithat Efendi", s. 38-40.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1993), *Bulgar ve Kazan Türkleri*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.283.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf matbaası, Orenburg, s.119.
- Fahrettin, bin Rızaettin, (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.120.
- Gosmanov, Mirkasım (1994), *Kauriy Kalem Ezinnen*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.84.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf matbaası, Orenburg, s.34.
- Kazan Utları, *Ebrar Kerimullin*, "Birinci Tatar Kitapları", 1967/5, s.134.
- Kazan Utları. a.g.m., s. 134.
- Şura, 1913/14, Rıza Fahrettin, "İbrahim Müteferrika", s.417-419.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1917), *Zeynullah Resuli*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.20.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1993), *Bulgar ve Kazan Türkleri*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.178-179.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1993), *Bulgar ve Kazan Türkleri*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.144-146.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1903), *İsmail Seyahati*, Tab' Bimasarof Mektubat-ı Şarkıyye, Kazan.

- Mingnigulov, Hatip (1999), *Dünyada Sözüümüz Bar*, Kazan, s.232-234
- Kerimullin, Ebrar (1996), *Yazmış, Yazmış...*, Tatar Kitap Neşriyatı, Kazan, s.106.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.122.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1999), *Fenni-Biyografik Cıvıntık*, "Ruhîyet" Neşriyatı, Kazan, s.19.
- Kerimullin, Ebrar (1979), *Kitap Dünyasına Seyahat*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.197.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.123-124.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1988), 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitap Evi, İst., s.457.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.60-61.
- Findley, Carter V. (1999), *A. Mithat Efendi Avrupa'da*, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İst., s.22-23.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.63-64.
- Şura*, 1911/2, Arif Kerimof, "Yeni Osmanlı Edebiyatı", s.45-49.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.65.
- Kerimullin, Ebrar (1979), *Kitap Dünyasına Seyahat*. "Gülzar Hanım", Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.156-157.
- Tatarskiy Entsiklopediciskiy Slavar, "Smirnof Vasiliy Dmitriyoviç" mad., institüt Tatarskoy Entsiklopediy AN RT, Kazan, 1999, s. 523.
- Şura*, 1908/12, Fatih Karimi, "Osmanlı Edebiyatı", s.384.
- Tatarskiy Entsiklopediciskiy Slavar, "Gotvalt Yosef Federoviç" mad., a.g.e., s.56.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.60-61.
- Kerimi, Fatih (1999), "Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri", *Türk Yurdu*, sayı 30, s. 98, Tutibay Yayınları, Ank.
- Kerimi, Fatih (1996), *Mirza Kızı Fatıma*, Saylanma Eserler, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.404.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.61-62.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.63.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.63-64.
- Kerimullin, Ebrar (1979), *Kitap Dünyasına Seyahat*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.72.
- Kerimi, Fatih (1999), "Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri", *Türk Yurdu*, sayı 30, s. 98,

Tutibay Yayınları, Ank.

Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.61.

Kerimullin, Ebrar (1979), *Kitap Dünyasına Seyahat*. "Gülner Hanım", Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.158.

Kerimullin, Ebrar, (1979), *Kitap Dünyasına Seyahat*, "Gülner Hanım", Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.159.

Kerimullin, Ebrar (1979), *Kitap Dünyasına Seyahat*, "Gülner Hanım", Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.160.

Kerimullin, Ebrar (1979), *Kitap Dünyasına Seyahat*, "Gülner Hanım", Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.164.

Bıkbayev, Ravil (1996), "İrembur Ekspiditsiyahı", *Kervanharay Gazetesi*, Haziran 2. sayı.

Fahrettin, bin Rızaettin (1911), *Ahmed Bay*, Vakıf Matbaası, Orenburg.

Rahimkulova, Medine (1995), "Yeni Vakıf" Redaksiyası, Orenburg, s.17-18.

Dalimov, Uluğbek-İshakhan İbret (1994), "Şark" Neşriyat-Matbaa Kontserininin Baş Tahririyatı, Taşkent, s.60.

Kerimullin, Ebrar (1979), *Kitap Dünyasına Seyahat*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.79.

Kerimi, Fatih (1996), *Mirza Kızı Fatıma*, Saylanma Eserler, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.307-308.

Us, Hakkı Tarık (1955), *A. Mithat' ı Anıyoruz*, İst., s.24.

Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.63-64.

Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.73.

Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.116.

Şura, 1912/12, s.358-360.

Gosmanov, Mirkasım (1994), *Kauriy Kalem Ezinnen*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.319.

Şura, 1913/6, "Kurban Ali Halidoğlu", s.163.

Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.122.

Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.130-135.

Emirhan, Ravil (1997), *İmanga Tuğrılık Tataristan Kitap Neşriyatı*, Kazan, s.232.

Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.46-52.

- Emirhan, Ravil (1997), *İmanga Tuğrılık Tataristan Kitap Neşriyatı*, Kazan, s.254-267.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.46.
- Hüseyinov, Gaysa-Fahrettin, bin Rızaettin (1997), "Kitap" Neşriyatı, Ufa, s.255.
- Mercani Tarih Hem Hazırgi Zaman, A. A. Muhammedcanov, "Ş. Mercaninig "Vafiyatü'l-Eslaf..."ı hem R. Fahrettin'in "Asar"ı", Halkara fenni Konferentsirası Materialları, Tataristan Fenler Akademiyası Tarih İnstitutü, Kazan, 1998, s.185-189.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.3.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.4.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1999), *Fenni-Biografik Cıyıntık*, "Ruhıyet" Neşriyatı, Kazan, s.37.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.123.
- Hüseyinov, Gaysa, Rızaettin bin Fahrettin, "Kitap" Neşriyatı, Ufa, 1997, s.300.
- Kazan Utları, 1994/7 s. 144-145.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1999), *Fenni-Biografik Cıyıntık*, "Ruhıyet" Neşriyatı, Kazan, s.53.
- Hüseyinov, Ebrar, *Kitap Dünyasına Seyahat*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1979, s.82.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1999), *Fenni-Biografik Cıyıntık*, "Ruhıyet" Neşriyatı, Kazan, s.53.
- Emirhan, Ravil (1997), *İmanga Tuğrılık*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.182.
- Emirhan, Ravil (1997), *İmanga Tuğrılık*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, s.179.
- Özbekistanung Yangı Tarihi I*, Türkistan Çar Rasiyası Müstemlekeçiliği Devride, "Şark" Neşriyat,Matbaa Kontserni Baş Tahririyeti, Taşkent, 2000, s.269.
- Muhammedcanov, Mümincan (1926), *Turmuş Urınışları*, s. 255-256
- Vatandaş, 1998/2, Yıhangir Abızgildin, "Mezrese Turahında Hetireler", s.118-123.
- Calalov, A. Uzganbayev, *H Özbek Marifetperverlik Edebiyatının terakkıyatıda Vaktli Matbuatning Urni*, Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyasının "Fan" Neşriyatı, Taşkent, 1993, s.25-26.
- Fahrettin, bin Rızaettin (1913), *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, s.121.
- Kerimi, Fatih (1999), "Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri", *Türk Yurdu*, sayı 30, s. 97, Tutıbay Yayınları, Ank.
- Fahrettin, bin Rızaettin, *Ahmet Mithat Efendi*, Vakıf Matbaası, Orenburg, 1913, s.137.